

วิถีชีวิตชุมชนที่เปลี่ยนไปของ เกษตรกรชาวสวนส้มบางมด*

ดร.จूरีพร กาญจนการุณ**

* บทความเรื่องนี้เป็นงานเขียนที่เรียบเรียงเนื้อหามาจาก บทความวิจัยเรื่องสวนส้มบางมดแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชนเกษตรกรชาวบางมด พ.ศ. ๒๕๕๑ และรายงานการศึกษาวิชาปัญหาพิเศษของโชคธำรงค์ จงจอหอ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี สาขาทักษะการจัดการทรัพยากรชุมชน ที่ได้ลงศึกษาภาคสนามในพื้นที่เขตทุ่งครุ และเขตบางขุนเทียน ในปี พ.ศ. ๒๕๔๔

** อาจารย์คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

วิถีชีวิตของชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมดและความสัมพันธ์ระหว่างชาวชุมชนกับสวนส้มบางมด จะเป็นเพียงตำนาน หรือจะเป็นแหล่งเรียนรู้เพื่อการอนุรักษ์ได้หรือไม่ สวนส้มบางมดจะยังคงเป็นเอกลักษณ์ หรือเป็นเพียงสัญลักษณ์ของชาวชุมชนบางมดต่อไปหรือไม่นั้น คงจะต้องย้อนรอยกลับสู่อดีตเปรียบเทียบกับสภาพการณ์ปัจจุบันเพื่อที่จะพิจารณาถึงระบบความคิด ค่านิยม ความเชื่อ ศาสนา และปรัชญา ของสมาชิกในสังคมซึ่งถือเป็นตัวที่บ่งชี้วิถีชีวิต (Way of life) ว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงไปมากน้อยอย่างไร ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมนับได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่แนบแน่นและมีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจน มนุษย์ได้ใช้ความพยายามในการดัดแปลงและปรับปรุงสภาพแวดล้อมให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายของสังคมโดยอาศัยความรู้และวิทยาการเข้าช่วยเสริมแต่งสิ่งแวดล้อม ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมจึงเป็นกระบวนการที่แสดงออกอย่างต่อเนื่อง (สุมาลี หวังพุดิ, ๒๕๔๖: ๑) อย่างไรก็ตามโดยธรรมชาติของมนุษย์แล้ว มนุษย์จะอยู่กันเป็นกลุ่มสังคม มีการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างกัน มนุษย์เมื่อมาอยู่ร่วมกันในสังคมย่อมต้องการพึ่งพาอาศัยกันและกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบจนกลายเป็นแนวทางที่ยึดถือ คือ ระเบียบแบบแผนหรือวัฒนธรรม สุดท้ายจึงเป็นสิ่งที่สืบทอดกันเป็นประเพณีจากรุ่นสู่รุ่น จนกลายมาเป็นวิถีชีวิตความเป็นไปในการดำรงชีวิต ซึ่งก็คือการอยู่อาศัยของกลุ่มคนที่ทำมาหากินตามสภาพแวดล้อมผูกพันกันและมีกฎเกณฑ์ซึ่งตกทอดมาควบคุม จนกลายเป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิต (สนธิ สมัครการ, ๒๕๓๘: ๔)

ชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมด แต่เดิมตั้งอยู่ใน “ตำบลบางมด” อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี ตำบลแห่งนี้เดิมเป็นพื้นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ครอบคลุมเขตจอมทอง เขตทุ่งครุ ยาวเรื่อยไปจนถึงสุดชายทะเลของเขตบางขุนเทียนโดยคั่นกลางระหว่างจังหวัดสมุทรสาครกับจังหวัดสมุทรปราการ ความอุดมสมบูรณ์ของดินปากแม่น้ำทำให้เกิดชุมชนเกษตรตามริมคลองมากมาย พื้นที่การเกษตรริมคลองบางมดนิยมทำสวนส้มเขียวหวานกันมาก สันนิษฐานว่าเป็นพื้นที่ที่เคยเป็นทะเลมาก่อนทั้งนี้เพราะ

ชุดพบเปลือกหอยจำนวนมาก ความเป็นมาของชื่อชุมชน “บางมด” แห่งนี้มีสาเหตุมาจากทรัพยากรดินอันอุดมสมบูรณ์ของที่นี่ มีธาตุอาหารอยู่สามตัวค่อนข้างสูง ได้แก่ ฟอสฟอรัส โพแทสเซียม และแมกนีเซียม ชาวบ้านเรียกว่า “ดินล็กจิดล็กเค็ม” (ดินจิดดินเค็ม) ซึ่งมีบทบาททำให้ผลไม้หลายชนิดที่ปลูกในแถบนี้มีรสชาติหวานแหลมเป็นพิเศษ ทำให้ผลไม้ต่าง ๆ เมื่อเริ่มสุกก็น่าจะมีมากมายมาเฝ้าผลไม้เหล่านั้น ผลที่ตามมาคือโรสนิมที่เกาะตามเปลือกโดยเฉพาะเห็นได้ชัดเจนที่เปลือกผลส้ม จนในที่สุดได้กลายมาเป็นลายขี้มดสีช็อกโกแลตอันเป็นเอกลักษณ์ของส้มบางมดอันเลื่องชื่อ

บริเวณพื้นที่การเกษตรริมคลองบางมดนี้ ชาวบ้านได้เลือกตั้งบ้านเรือนห่างกันเป็นช่วง ๆ โดยนิยมเลือกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมคลองเป็นหลัก และบุกเบิกทำการเกษตรอยู่เรียงรายรอบริมคลองบางมด ลักษณะบ้านเรือนในอดีตส่วนใหญ่เป็นบ้านไม้สองชั้น และบ้านกึ่งปูนกึ่งไม้สองชั้น หากเป็นบ้านที่อยู่ติดริมคลองจะยกพื้นสูงด้วยเสาปูน หรือเสาไม้ขนาดใหญ่ เพื่อป้องกันน้ำท่วมสูงในช่วงหน้าน้ำ หรือช่วงน้ำทะเลหนุน ส่วนที่ดินที่อยู่ลึกเข้าไปชาวบางมดมักซื้อหรือเช่าไว้ทำสวนผลไม้ แล้วสร้างเป็นกระท่อมไม้ขนาดเล็กเพื่อใช้เก็บผลผลิตพร้อมทั้งเป็นที่พักสำหรับนอนเฝ้าสวน และใช้วิธีการขุดคลองขนาดเล็ก เรียกว่า “คลองลัด” เชื่อมต่อมาจากคลองบางมด และขุด “ลำประโดง” เพื่อใช้เป็นที่จอดเรือและดึงน้ำในคลองเข้าสวนของตน รวมทั้งป้องกันน้ำท่วมสวนส้ม

ในพื้นที่ทั้งหมดของตำบลบางมดนั้นมีลำคลองและคลองซอยต่าง ๆ ประมาณ ๒๐๐ กว่าลำคลอง ซึ่งสามารถเชื่อมต่อถึงกันได้ ดังนั้นการคมนาคมของชุมชนในอดีตจึงใช้ทางน้ำเป็นหลัก โดยใช้เรือเป็นพาหนะในการเดินทาง ทั้งเรือยนต์ เรือหางยาว และเรือพายเล็กทั่วไป โดยมีคลองบางมดเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในชุมชน แต่ปัจจุบันอาณาเขตเดิมของตำบลบางมดถูกแยกออกเป็น ๒ ส่วน โดยใช้เส้นแบ่งเขตแดนตามธรรมชาติคือ “คลองบางมด” ที่กั้นกลางระหว่าง ๒ แขวง ได้แก่ แขวงท่าข้าม เขตบางขุนเทียน และแขวงบางมด เขตทุ่งครุ และมีการตัดถนนผ่านเพื่อใช้เป็นเส้นทางคมนาคมแทน ซึ่งถนนสายหลักที่เกิดขึ้นและเชื่อมต่อมายังย่าน

บางมด เช่น ถนนประชาธิปไตย และถนนพุทธบูชา ทำให้ชาวบางมดใช้เรือในการเดินทางลดลง และหันไปใช้รถยนต์และรถจักรยานยนต์แทน

สำหรับด้านการศึกษาของชุมชนชาวบางมดนั้น ในอดีตการศึกษาของชุมชนเริ่มต้นจากวัดเช่นเดียวกับชุมชนที่อื่น ๆ ในเขตกรุงเทพมหานคร ต่อมาชุมชนได้พยายามสร้างโรงเรียนขึ้นมา โรงเรียนประถมศึกษาแห่งแรกของบางมด คือ “โรงเรียนบางมด (ตันเปาว์วิทยาการ)” โดยนายเลียง และนางฮวย ตันเปาว์ ได้อุทิศที่ดินของตนเพื่อใช้เป็นสถานที่ก่อตั้งโรงเรียนแห่งนี้ ปัจจุบันมีโรงเรียนในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการตั้งขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น โรงเรียนนาหลวง โรงเรียนวัดพุทธบูชา เป็นต้น ดังนั้นบทบาทด้านการศึกษาอย่างเป็นทางการของวัดที่มีต่อชุมชนจึงลดลงกลายเป็นแหล่งเรียนรู้ตามอัธยาศัยของชุมชน และวัดกลายเป็นแหล่งหรือสัญลักษณ์ของการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและความเชื่อ

อย่างไรก็ตาม ในด้านศาสนา และวัฒนธรรมชุมชนนั้น ชาวบางมดโดยทั่ว ๆ ไปส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธและศาสนาอิสลาม ซึ่งสามารถสังเกตได้จากสถาปัตยกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะสถานที่สำคัญ ๆ เช่น วัดพุทธบูชา วัดหลวงพ่อบุญศรี มัสยิดต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในชุมชนบางมด ชาวบางมดจึงมีการดำรงชีวิตที่ผูกพันกับศาสนา และมีความเป็นอยู่แบบพี่แบบน้องอยู่ร่วมกันอย่างสันติมาแต่เดิม โดยเฉพาะชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมดมีความเชื่อเรื่องการถือโชดถือกลาง มีการบนบานให้ผลผลิตในสวนออกมาดี ไม่มีโรคและแมลงมาทำลาย ชาวสวนบางมดจึงนิยมแก้บนกันทุกปี ในประเพณีการสมโภชหลวงพ่อดำวัดไทรในช่วงปีใหม่มีการรวบรวมเงินกันทำบุญถวายสิ่งของต่าง ๆ แก้ววัด มีการจ้างคณะมหรสพต่าง ๆ เพื่อมาแสดงถวายหลวงพ่อดำ ถือเป็นการแก้บนที่ผลผลิตส้มในปีนั้นขายได้ราคาดี ชุมชนยังมีประเพณีและพิธีกรรมที่ถือปฏิบัติเป็นการเฉพาะ เช่น งานประเพณีวัดใหม่บัวผัน งานประเพณีวัดพุทธบูชา งานประเพณีวัดหัวกระบือ ฯลฯ นอกจากนั้น “กลุ่มท่องเที่ยวเชิงนิเวศบางมด” ได้ร่วมกันจัดงานประเพณีลอยกระทง ณ ทำน่าวัดพุทธบูชาขึ้น เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวในพื้นที่บางมดและอนุรักษ์วัฒนธรรมไทยขึ้น ซึ่งเริ่มจัดกันเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๔๑ เป็นต้นมา

เมื่อย้อนเวลาก่อนที่จะมาเป็นชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมด แต่เดิมนั้นชุมชนบางมดเป็นเพียงชุมชนชาวนาชาวสวนที่ทำนาและปลูกพืช ผักผลไม้เล็ก ๆ น้อย ๆ และมีรายได้จากการทำนาเป็นหลัก และนิยมผลิต สินค้าอุปโภคบริโภคต่าง ๆ ขึ้นใช้เอง เช่น ผลิตปลาร้า ปลาเค็ม น้ำปลา น้ำตาล ผลไม้เชื่อม เป็นต้น จึงไม่ต้องพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจจากภายนอกชุมชน แต่ปัจจุบันชาวบางมดโดยทั่วไปมีวิถีการดำรงชีวิตต่างไปจากเดิมตามกระแส ความทันสมัยที่ไหลบ่าเข้าสู่ชุมชนเช่นเดียวกับชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่รอบชานเมือง ของกรุงเทพมหานครที่ผู้คนในวัยแรงงานส่วนใหญ่มักจะออกไปทำงาน ภายนอกชุมชนมากขึ้น และมีการพึ่งพิงเศรษฐกิจนอกชุมชนมากขึ้น

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงของชุมชนเกษตรกรสวนส้มบางมด สามารถแบ่งพิจารณาได้เป็น ๕ ช่วง ดังต่อไปนี้ คือ ๑) ยุคแห่งการบุกเบิก ประมาณ ก่อนปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ๒) ยุครุ่งเรือง ประมาณช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๘ - พ.ศ. ๒๔๘๕ ๓) ยุคแห่งการต่อสู้ดิ้นรน ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๕ - พ.ศ. ๒๕๓๕ ๔) ยุคการเปลี่ยนแปลง ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๐ - พ.ศ. ๒๕๔๐ ๕) ยุคฟื้นฟู ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๔๐ - ปัจจุบัน

๑) ยุคแห่งการบุกเบิก ประมาณ ก่อนปี พ.ศ. ๒๔๖๘

จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงจากชุมชนชาวนากลายเป็นชุมชน ชาวสวนส้มนั้น เริ่มต้นจาก “นายเสม” หนึ่งในเกษตรกรชาวบางมดที่สนใจ ลองปลูกส้มเขียวหวาน โดยได้ไปซื้อกิ่งพันธุ์มาจากย่านบางกอกน้อย และ ทดลองปลูกในที่นาของตน ซึ่งนับเป็นเกษตรกรรายแรกที่นำกิ่งตอนส้ม เขียวหวานมาปลูกในบางมด และได้ประสบผลสำเร็จเกินคาด ทำให้ชาว บางมดหันมาปลูกส้มกันอย่างมากมาย ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นในการ เปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพของคนในตำบลบางมด และถือเป็นยุคแห่ง การบุกเบิกของชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมด ประมาณช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ผืนนาของย่านบางมดก็ทยอยเปลี่ยนไปเป็นคันดินสูงหนาและร่องน้ำ ขนาดใหญ่ เริ่มมีการสั่งซื้อกิ่งพันธุ์ส้มเขียวหวานจากบางกอกน้อยเข้ามา ปลูกในพื้นที่

๒) ยุครุ่งเรือง ประมาณช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๘ - พ.ศ. ๒๔๘๕

ประมาณ ๑๐-๒๐ ปี หลังจากปี พ.ศ. ๒๔๖๘ เศรษฐกิจของบางมดดีขึ้นมากเนื่องจากการขายส้มได้กำไรดี ความมั่งคั่งของชาวบางมดทำให้เกษตรกรหลายรายพยายามขยายฐานการผลิตให้มากขึ้น โดยการนำกำไรที่ได้จากการขายส้มไปซื้อที่ดินในเขตพื้นที่ใกล้เคียงกันเพื่อบุกเบิกทำสวนส้มแห่งอื่น ชาวบางมดจึงมีสวนขนาดใหญ่มากในขณะนั้น และกระจายกันอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ รอบบางมด เกษตรกรชาวสวนส้มบางมดถือครองที่ดินอยู่ในระหว่าง ๕-๑๐ ไร่ หลังจากนั้นจึงเริ่มเก็บเงินเพื่อซื้อที่ดินมาทำสวนส้มเพิ่มเติม และมีเกษตรกรบางส่วนที่เพียงแค่เลือกเช่าที่ดินในบริเวณใกล้เคียงมาปลูกส้มเขียวหวานเพิ่มเติมเท่านั้น นับว่าเป็นยุครุ่งเรืองสูงสุดของชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมด

๓) ยุคแห่งการต่อสู้ดิ้นรน ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๕ - พ.ศ. ๒๕๓๕

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ถือว่าเริ่มเข้าสู่ยุคแห่งการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมด ทั้งนี้เพราะได้เกิดอุทกภัยขึ้นเป็นครั้งแรกที่ทำให้ส้มเขียวหวานตายเกือบหมด แต่ชาวสวนก็ยังคงยืนหยัดในอาชีพทำสวนส้มต่อไป โดยหันไปซื้อกิ่งตอนจากจันทบุรีมาปลูกเนื่องจากชาวสวนจันทบุรีได้เคยซื้อกิ่งตอนส้มเขียวหวานจากบางมดไปปลูก ผลส้มที่ออกมามีสีส้มออกเหลือง เรียกว่า “ส้มแสงจันทร์” จากนั้นก็ได้มีการขยายพื้นที่ปลูกเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ ได้มีการรวมตัวกันจัดตั้งเป็น “สหกรณ์การเกษตรสวนส้มบางมด” การรวมตัวกันดังกล่าวเป็นการรวมชาวสวนจากพื้นที่รอบคลองบางมดใน ๓ เขต อันได้แก่ เขตจอมทอง เขตทุ่งครุ และเขตบางขุนเทียน ครอบคลุมเนื้อที่กว่า ๓๐,๐๐๐ ไร่ ทั้งนี้เป็นการรวมตัวกันของชาวสวนส้ม เพื่อรองรับการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐ อาทิเช่น กรมส่งเสริมการเกษตร และมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และยังได้รับการสนับสนุนแหล่งเงินทุนจากภาครัฐ คือ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ดังนั้นรายได้ของชาวบางมดในช่วงระยะเวลาต่อมาคือระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๗ - พ.ศ. ๒๕๓๕ จึงมีรายได้จากการขายส้มเขียวหวานเป็นหลัก รวมทั้งมีรายได้จากค่า “ถือสวน” คือ การให้เช่าที่ดินทำการเกษตร

โดยเรียกเก็บเป็นข้าวหรือเงิน และนอกจากนั้นได้เกิดอุทกภัยขึ้นอีกหลายครั้ง เช่น ในปี พ.ศ. ๒๕๒๓ และปี พ.ศ. ๒๕๒๖ ได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ สวนล้มได้รับความเสียหาย ทำให้ชาวสวนชาตุนเป็นจำนวนมาก แต่เมื่อน้ำลดชาวสวนก็หันกลับมาปลูกส้มอีก

๔) ยุคการเปลี่ยนแปลง ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๐ - พ.ศ. ๒๕๔๐

ยุคนี้มีช่วงเวลาที่ยับยั้งคาบเกี่ยวกับช่วงก่อนบางส่วน คือ ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๐-๒๕๓๕ ทั้งนี้เพราะแม้ว่าชาวสวนจะพยายามกลับมาปลูกส้มอีกแต่ก็มีชาวสวนบางส่วนที่เริ่มหันไปประกอบอาชีพสำรองอื่น ๆ เพิ่มขึ้น เช่น ปลูกกล้วยไม้ ฯลฯ จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ เกิดอุทกภัยและน้ำทะเลหนุนสูงจนทะลักเข้าคลองบางมด เอ่อล้นเข้าท่วมสวนส้มจนน้ำที่กักไว้ในร่องสวนกลายเป็นน้ำกร่อย ทำให้สวนส้มกว่า ๓๐,๐๐๐ ไร่ยืนต้นตายเพราะรากโคนเน่า ยังผลให้ชาวสวนส้มสิ้นเนื้อประดาตัว และในครั้งนี้ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพในบางมดอย่างมาก จึงถือเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงของชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมดอย่างแท้จริง กล่าวคือเมื่อผลผลิตของสวนส้มบางมดสูญสิ้นไป ทำให้ทั้งการจ้างงานและอาชีพอื่น ๆ ที่เกี่ยวพันกับสวนส้มต้องได้รับผลกระทบทั้งสิ้น ชาวสวนได้หันไปทำอาชีพอื่น เช่น ทำนาถั่ว หรือไม่ก็ขายสวนทิ้งแล้วย้ายไปตั้งถิ่นฐานที่อื่น แม้ว่าจะมีชาวสวนบางส่วนที่ยังคงทำสวนแต่ก็เปลี่ยนไปปลูกผลไม้ชนิดอื่น ๆ แต่กระนั้นก็ยังมิถือน้ำเค็มตามมาสสร้างปัญหาแก่ชาวสวนอยู่เช่นเดิม ดังบทให้สัมภาษณ์ของเกษตรกรชาวสวนส้มบางมด ที่ โชคธำรงค์ จงจอหอ นักศึกษา มจร.ปริญญาโท สาขาทักษะการจัดการทรัพยากรชุมชน ที่ได้ลงศึกษาภาคสนามในพื้นที่เขตทุ่งครุ และเขตบางขุนเทียน ในปี พ.ศ. ๒๕๔๙ ซึ่งสะท้อนปรากฏการณ์ได้เป็นอย่างดี ดังนี้

“...ใครจะเชื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ ส้มบางมด กลายเป็น “ส้มบางหมด” ไปแล้ว บ้าก็ไม่รู้จะขายอะไร ตอนแรกก็รับส้มรังสิตไปขาย แล้วก็บอกความจริงลูกค้าไปว่า ไม่ใช่ส้มบางมดนะเป็นส้มจากรังสิต เพราะคนบางมดไม่มีส้มขายแล้ว...”

(ตอนหนึ่งของบทสัมภาษณ์เกษตรกรชาวสวนส้มบางมด)

เนื่องจากเกิดปัญหาอุทกภัยหลายครั้ง และในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๐ - พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นช่วงที่เศรษฐกิจเมืองไทยกำลังขยายตัว ที่ดินในย่านบางมดมีราคาสูงขึ้น ทำให้ชาวสวนหลายรายตัดสินใจขายสวนล้มทิ้งไป และเมื่อความเจริญตามยุคกระแสโลกาภิวัตน์เริ่มขยายตัวเข้ามาสู่แถบบางมดนั้น ชุมชนเกษตรกรชาวสวนล้มบางมดก็เริ่มถูกคุกคามด้วยภัยรูปแบบใหม่ นั่นคือสวนล้มบางมดแต่เดิมได้ถูกแทนที่ด้วยหมู่บ้านจัดสรรและโรงงานอุตสาหกรรม อีกทั้งทรัพยากรธรรมชาติก็เริ่มได้รับผลกระทบ คลองบางมดที่เคยใสก็เน่าเสียบ่อยขึ้น กุ้งหอยปูปลาที่เคยดักจับได้อย่างง่ายดายตามธรรมชาติเริ่มมีปริมาณลดน้อยลง น้ำเสียและสิ่งปฏิกูลอื่น ๆ จากแหล่งชุมชนใหม่ ๆ ทั้งหมู่บ้านจัดสรร อาคารพาณิชย์ และโรงงานอุตสาหกรรมได้ทำให้คุณภาพน้ำในคลองบางมดลดลงอย่างมากจนแทบไม่สามารถใช้ในการเกษตรได้อีกต่อไป โดยเฉพาะในช่วงหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ชาวบางมดหลายรายได้หันไปทำนากุ้ง ซึ่งต้องขุดพื้นที่เป็นบ่อขนาดใหญ่หลายบ่อ ทำให้มีการใช้ทรัพยากรดินอย่างหนัก และไม่สามารถกลับไปทำนาเหมือนเดิมได้อีก เพราะสภาพดินได้เปลี่ยนแปลงไปมาก นอกจากนั้นผลของการที่ชาวบางมดมีอาชีพต่างกัน เช่น ในระยะที่มีชาวบางมดส่วนหนึ่งหันไปทำนากุ้งซึ่งทำให้ต้องการใช้น้ำกร่อยในการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ทำให้มีปัญหาในการใช้ทรัพยากรน้ำร่วมกัน ทั้งกรณีน้ำเค็มหนุนขึ้น และกรณีน้ำเน่าในลำคลอง จึงทำให้มักมีปัญหาเรื่องการเปิดและปิดประตูระบายน้ำ

๕) ยุคฟื้นฟู ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๔๐ - ปัจจุบัน

ท่ามกลางสภาพปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าว ในปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มีเกษตรกรจำนวนหนึ่งที่รักถิ่นฐานบ้านเกิดและเลือกทำสวนล้มเขียวหวานในบางมดต่อไป โดยได้รับแรงบันดาลใจในการอนุรักษ์พื้นที่สวนล้มจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จพระราชดำเนินมาวัดทุ่งครุในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ในพิธีฝังลูกนิมิต ณ วัดทุ่งครุ เขตทุ่งครุ และได้มีพระราชดำริกับชาวสวนล้มบางมดที่มารับเสด็จว่า “ให้นุรักษ์สวนล้มบางมดไว้” ซึ่งยังความปลาบปลื้มสู่เกษตรกรชาวสวนล้มบางมดอย่างไม่รู้ลืมจนถึงปัจจุบัน ชาวบางมดในชุมชน

หมู่ ๖ พัฒนา แขวงท่าข้าม เขตบางขุนเทียน และชาวบ้านในละแวกใกล้เคียงจำนวน ๑๐ กว่าคน นำโดย นายอำพล ขวัญบัว ได้รวมตัวกันตั้งกลุ่ม “เกษตรพัฒนาสวนส้มบางมด” ซึ่งการที่ชาวสวนส้มบางมดได้ร่วมกันก่อตั้ง “กลุ่มเกษตรพัฒนาสวนส้มบางมด” ครั้งนี้เพื่อฟื้นฟูสภาพสวนส้มบางมดให้กลับคืนมาอีกครั้ง และมีการตั้ง “กลุ่มแม่บ้านสวนส้มบางมด” ขึ้นเพื่อแปรรูปผลผลิตและออกจำหน่ายสินค้าของชุมชน จนกระทั่งมีสมาชิกได้กว่า ๑๓๐ ครอบครัว สามารถฟื้นฟูสวนส้มบางมดได้ถึง ๔๐๐ ไร่ (สภาวัฒนธรรมเขตบางขุนเทียน, ๒๕๔๙) ถือได้ว่าเป็นยุคการเริ่มต้นของความพยายามในการฟื้นฟูสวนส้มบางมด ต่อไปนี้เป็นบทสัมภาษณ์ตอนหนึ่งที่โชคิรงค์ จจจอหอ ได้สัมภาษณ์เกษตรกรกรกลุ่มตัวอย่างถึงแรงจูงใจที่ทำให้กลับมาทำสวนส้มอีกครั้งดังนี้

“...ที่เราหันกลับมาทำสวนส้ม ก็คือ เราชอบกินส้มอยู่แล้ว เราติดใจในรสชาติของส้มบางมด คือใจเราชอบส้ม เราต้องการอนุรักษ์ เราชอบชีวิตอย่างนี้...”

“...ก็ตอนที่ล้มตาย ลุงเคยฝันนะว่าในหลวงท่านมาบอกว่าอย่าทอดถอนนะลูก สู้ตาย สู้ไปอีก แล้วก็เลยตัดสินใจกลับมาทำสวนกันต่อไปอีกที...”

(ตอนหนึ่งของบทสัมภาษณ์เกษตรกรชาวสวนส้มบางมด)

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันแม้ว่าปัญหาการใช้ทรัพยากรน้ำร่วมกันในชุมชนของชาวสวนส้มบางมด กับชาวประมงน้ำกร่อย จะสามารถจัดการบรรเทาเบาบางลงได้ ทั้งนี้เพราะกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพทำประมงน้ำกร่อยได้ปรับเปลี่ยนหันมาเลี้ยงกุ้งขาวและปลากะพงขาวแทนการเลี้ยงกุ้งกุลาดำซึ่งต้องใช้น้ำเค็มจัดและต้องมีการหมุนเวียนถ่ายน้ำเสียในบ่อเป็นประจำ แต่สวนส้มบางมดก็ยังคงมีปริมาณลดลงเรื่อย ๆ และมีอยู่อย่างกระจัดกระจายในพื้นที่ย่านบางมด อีกทั้งเกษตรกรย่านบางมดที่ทำสวนส้มอยู่ในปัจจุบันนั้น ที่ดินส่วนใหญ่ที่ถือครองเป็นการเช่าแบบปีต่อปี ปัญหาในการใช้ทรัพยากรดินจึง

เป็นเรื่องกรรมสิทธิ์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรไม่กล้าลงทุนเต็มตัว เกษตรกรชาวสวนบางมดปัจจุบันจึงต้องพยายามทำงานต่าง ๆ ในสวนเอง ทั้งการพ่นดิน ชุดโชด ดายหญ้า ลอกเลน เก็บส้ม ขนส้ม โกยส้ม ฯลฯ เพื่อลดต้นทุนการผลิตลง ซึ่งต่างจากในยุคครึ่งเรื่องที่เดิมเคยจ้างแรงงานจากภายนอกชุมชน

สำหรับวิธีการปลูกส้มของชาวบางมดนั้น แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศต่าง ๆ ขึ้น แต่เมื่อพิจารณาในภาพรวมถึงวิธีการเกษตรของชาวสวนส้มบางมดทั้งในอดีตและปัจจุบัน ก็ยังคงมีความคล้ายคลึงกัน เป็นการทำเกษตรแบบยกร่อง ซึ่งเหมาะกับพื้นที่ลุ่มที่อาจมีปัญหาน้ำท่วมขังขึ้นได้เช่นในย่านบางมด เพียงต่างกันที่การปลูกส้มเขียวหวานของชาวบางมดในอดีตเริ่มต้นจากการเตรียมการเพื่อยกร่อง คือปรับพื้นที่นาให้กลายเป็นร่องสวนโดยใช้ จอบ เสียม ชุดหรือแทงดินให้เป็นร่องจนมีความกว้างประมาณ ๑-๑.๕ เมตร แล้วยกดินขึ้นมากองไว้ด้านบน แล้วพรวนดินด้วยเสียมให้ร่วนซุยและทำให้ดินพูนสูงขึ้นจนลักษณะคล้ายกับหลังเต่าซึ่งเรียกว่า อกร่อง ต่อมาจึงทำการชุดโชด ซึ่งเป็นการชุดหลุมเพื่อลงกิ่งพันธุ์ต้นส้ม จากข้อมูลของศูนย์สารสนเทศ กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (๒๕๔๙) ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการปลูกส้มเขียวหวานไว้ ดังนี้ว่า ในการเตรียมหลุมปลูก ควรเตรียมหลุมขนาด ๕๐ x ๕๐ x ๕๐ เซนติเมตร และควรใช้ระยะปลูก ๖ x ๖ เมตร หรือ ๖ x ๕.๕ เมตร แล้วจึงตากดินไว้ให้สุกซึ่งใช้เวลาประมาณ ๑-๒ สัปดาห์ หรืออาจประมาณ ๑ เดือน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมนั้น ๆ

นอกจากนั้น ขั้นตอนต่าง ๆ ของการปลูกส้มก็ยังคงเหมือนกันทั้งในอดีตและปัจจุบัน ตั้งแต่การลงโชด ที่ต้องนำกิ่งพันธุ์มาเตรียมไว้ล่วงหน้าประมาณ ๑ สัปดาห์ ก่อนดินสุกเพื่อให้กิ่งส้มสามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมใหม่ได้ ในการดูแลกิ่งตอนจะใช้ใบตองห่อดินบริเวณรากของกิ่งส้มแล้วนำไปปักไว้ในที่ร่มและให้น้ำสม่ำเสมอ จากนั้นจึงนำมาลงปลูกในโชดที่ชุดเตรียมไว้ล่วงหน้า ในระยะนี้จะต้องรดน้ำทุกวันและคอยพรวนดินให้ร่วนซุยเสมอ ในการดูแลรักษาต้นส้มนั้น ยังมีการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน

ซึ่งแต่เดิมมีการปลูกต้นทองหลางสลัดต้นส้มเพื่อเป็นร่มเงาและล่อให้ศัตรูพืชหันมากินใบทองหลางแทน และเมื่อใบร่วงหล่นจะสลายกลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติได้

ในการจัดการเรื่องน้ำของสวนส้ม จะมีการใช้เครื่องสูบน้ำระบายน้ำออกและถ่ายน้ำใหม่เข้าสวน และมีวิธีการกักน้ำให้ต้นส้มเหี่ยวแล้วจึงให้น้ำตามทีหลังซึ่งเป็นเคล็ดลับที่ช่วยให้ส้มมีรสชาติเข้มข้นยิ่งขึ้น ชาวสวนจะมีกิจกรรมการล่อเลนทุกปีโดยใช้อุปกรณ์คือ ชั่งเลน เพื่อป้องกันไม่ให้ร่องสวนตื้นเขินสามารถระบายน้ำได้สะดวก ในการเก็บเกี่ยวผลผลิต ก็ต้องรอให้ต้นส้มมีอายุอย่างน้อย ๓ ปีขึ้นไป จึงจะได้ส้มที่มีรสชาติดี และยังใช้แรงงานคนในการเก็บส้มเพื่อป้องกันผลส้มได้รับความเสียหาย ใช้เป้งเป็นภาชนะบรรจุส้ม สำหรับการจำหน่ายผลผลิตนั้น แต่เดิมจะมีพ่อค้าคนกลางมาดูล้มถึงสวนเจรจาต่อรองกัน และมักจะใช้การเหมาเป็นลำเรือ ต่อมาใช้วิธีการนับมือ ปัจจุบันใช้วิธีการชั่งกิโล และมีประเพณีที่ต้องมีการแถมส้มให้กับผู้ซื้อเพื่อป้องกันการเน่าเสียหรือส้มเกิดตกหล่นหายไประหว่างทาง

จากวิถีการปลูกส้มของชาวสวนส้มบางมดดังกล่าวมานั้น พบได้ว่าประกอบด้วยขั้นตอนที่เป็นกิจกรรมการเรียนรู้ในวิถีการดำเนินชีวิตที่มีความเกี่ยวข้องกับองค์ความรู้เทคโนโลยี ทั้งที่ได้รับการสั่งสมเรียนรู้ในเชิงปฏิบัติด้วยตนเองเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน และได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน อย่างไรก็ตามแม้ว่าขั้นตอนต่าง ๆ ในการปลูกส้มจะไม่มี ความเปลี่ยนแปลงนัก แต่ปัจจุบันนี้เกษตรกรมีความรู้และประสบการณ์ในการทำสวนส้มมากขึ้น มีการพัฒนาและปรับใช้เทคโนโลยีที่หลากหลาย สามารถเลือกใช้วิถีธรรมชาติ เช่น การใช้ปุ๋ยอินทรีย์และสารหมักชีวภาพ ใช้สารเคมีอื่น ๆ ได้ลดน้อยลง ทั้งนี้เพราะได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐ เช่น ด้านการถ่ายทอดเทคโนโลยีการให้น้ำ ให้ปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช มีการควบคุมศัตรูพืชโดยชีววิถี การใช้กั๊พพันธุ์ส้มปลอดโรค การมีเทคโนโลยีในการผลิตที่ดีกว่าเดิมทำให้สามารถเร่งผลผลิตให้มีได้มากขึ้น คือ ๒ ครั้งต่อปี จากเดิมเคยให้ผลผลิตเพียงปีละครั้งเท่านั้น แต่กระนั้นชาวสวนส่วนใหญ่

ก็ยังไม่แน่ใจว่าสวนส้มบางมดจะสามารถฟื้นฟูกลับเหมือนเดิมและส้มจะยังคงมีรสชาติหวานอร่อยเป็นเอกลักษณ์ได้เช่นเดิม ทั้งนี้เพราะทรัพยากรธรรมชาติ สภาพแวดล้อม สภาพของน้ำในลำคลองที่ยังมีการเน่าเสียเป็นช่วง และพื้นที่การเกษตรที่เริ่มลดน้อยลงเพราะถูกแทนที่ด้วยโรงงาน และหมู่บ้านจัดสรรที่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

นอกจากนั้น มีชาวสวนบางมดเดิมบางส่วนได้หันมาประกอบอาชีพบริการด้านการท่องเที่ยวโดยใช้สวนส้มเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางการเกษตร ซึ่งปัจจุบันชุมชนได้รับการส่งเสริมด้านการท่องเที่ยวเชิงนิเวศจากกรุงเทพมหานครและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยอยู่ จากการสำรวจพื้นที่ย่านบางมดเดิม พบว่าชาวบางมดที่ยังคงยึดอาชีพเกษตรกรทำสวนส้มอยู่อย่างจริงจังนั้น ปัจจุบันมีจำนวนน้อยลงเรื่อย ๆ อย่างไรก็ตามก็ยังมีกลุ่มเกษตรกรที่ยังคงยืนหยัดทำสวนส้มอยู่ซึ่งเกษตรกรเหล่านี้ก็ได้พยายามปรับตัว คือ ได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตให้ผลผลิตในสวนที่ถือเป็นรายได้หลักมีลักษณะหลากหลายมากขึ้น มีทั้ง มะพร้าว ส้มโอ ละมุด และมะม่วง นวลจันทร์ ฯลฯ นั่นคือ ทำให้ในแต่ละวันชาวสวนสามารถสร้างรายได้จากผลผลิตเหล่านี้หมุนเวียนกันไป และทำให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพมากขึ้น แต่ก็ยังไม่ละทิ้งการทำสวนส้มซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์ของชาวสวนบางมด ประกอบกับโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชอันเนื่องมาจากพระราชดำริสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้สนับสนุนให้เกิดโครงการพัฒนาอนุรักษ์และส่งเสริมเกษตรกรรายใหม่ ๆ ปลูกส้มบางมดเพิ่มขึ้น จึงถือได้ว่าปัจจุบันเป็นยุคแห่งการอนุรักษ์ฟื้นฟูสวนส้มบางมดอย่างแท้จริง

กล่าวโดยสรุป วิถีชีวิตของชุมชนเกษตรกรชาวสวนส้มบางมดนั้น เป็นปรากฏการณ์พิเศษที่พบได้ว่ามีแนบแน่นเกี่ยวพันเกิดเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับบริบทสภาพแวดล้อมโดยมีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจนในเรื่อง เศรษฐกิจและการทำมาหากินของชุมชน ตลอดจนเส้นทาง การต่อสู้ดิ้นรน อันยาวนานเพื่อความอยู่รอดของชุมชนกลุ่มเกษตรกรชาวสวนส้มบางมดอันบังเกิดขึ้นเนื่องมาจากแรงบันดาลใจที่ได้รับกระแสพระราชดำริที่ให้อนุรักษ์สวนส้มบางมดไว้นั้น แม้ว่าจะมีอุปสรรคนานัปการ แต่ชาวชุมชนเกษตรกร

บางมดที่เหลืออยู่ก็ยังมีพื้นที่ที่จะทำสวนส้มบางมดต่อไป โดยปรับเปลี่ยนวิธีการกระบวนการผลิตบางส่วนเพื่อให้เกิดความอยู่รอดต่อไป และนำสวนส้มบางมดมาใช้ประโยชน์ในฐานะแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ คือ เป็นความพยายามของชุมชนที่จะนำทรัพยากรชุมชนอันได้แก่ สวนส้มบางมด มาใช้ประโยชน์เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชน ซึ่งจะสำเร็จหรือไม่ประการใด สวนส้มบางมดจะเป็นเพียงตำนาน หรือแหล่งเรียนรู้เพื่อการอนุรักษ์ย่อมขึ้นอยู่กับพลังความเข้มแข็งที่มีอยู่ในชุมชนนั่นเอง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- จรีพร กาญจนการุณ. ๒๕๕๑. “สวนส้มบางมดแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชนเกษตรกรชาวบางมด” ในการประชุมทางวิชาการ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ครั้งที่ ๔๖. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ชัยยศ อิมสุวรรณ. ๒๕๔๔. “แหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิต.” *วารสารการศึกษา* นอกโรงเรียน, ๔(๖) มีนาคม หน้า ๑๙-๒๓.
- ศูนย์สารสนเทศ กรมวิชาการเกษตร. ๒๕๔๙. การปลูกส้มเขียวหวาน. กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สนธิ สมัครการ. ๒๕๓๘. การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมกับการพัฒนาของสังคม. มปท.
- สภาวัฒนธรรมเขตบางขุนเทียน. ๒๕๔๙. วัฒนธรรมบางขุนเทียน จากอดีตสู่ปัจจุบัน. กรุงเทพฯ: สภาวัฒนธรรมเขตบางขุนเทียน.
- สุมาลี หวังพุดิ. ๒๕๔๖. ศึกษาวิถีชีวิตของชาวบ้านตำบลนาทับ อำเภอนะงั่ว จังหวัดสงขลา. ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ.

ภาษาอังกฤษ

- Cropley, A.J. 1977, *Lifelong Education : A Psychological analysis*, New York : Pergamon.
- Peterson, Richard. 1980, “Present Sources of Education and Learning” in *Lifelong Learning in America*. Washington: Jossey-Bass Publishers.